

HZ. PEYGAMBER ZAMANINDA MEDİNE'DE ORTAYA ÇIKAN HASTALIKLAR VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ

İlyas Uçar*

Özet

İslâm dini korunması gereken en temel beş esas arasında insanın kendini (canını) korumasını emretmiştir. Bu yüzden insanoğlu, hem harici hem de dahili tüm bela, hastalık ve musibetlerden kendini tarih boyunca korumaya çalışmıştır. Nereden bakarsak bakalım hastalık ve rahatsızlıkların sayısını ve çeşidini tespit etmek veya bir şey ile sınırlandırmak imkansızdır. Kur'an-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde bazı hastalıklara ve toplumların başlarına gelen musibetlere yer verilse de biz bu çalışmada özellikle zaman, mekan ve kavramsal yönüyle Hz. Peygamber'in Medîne'ye gelişiyle beraber yaşanan gelişme ve dönüşümün bir yansıması olarak Medîne toplumun tıbbi bakışı ve o dönemde ortaya çıkan hastalıklar ile tedavi yöntemleri hakkında bir inceleme yapacağız.

Anahtar Kelimeler: Medîne, Tıbb-ı Nebevî, Sağlık, Hastalıklar, Tedavi.

Diseases And Treatment Methods Emerged In Medina In The Time Of Prophet

Abstract

Islam has mentioned the maintenance of life among the five essential bases to be protected. Because of this, mankind has tried to protect himself from both external and internal troubles, sickness and disasters throughout history. No matter how we look at it, it is impossible to identify or limit the number and variety of illnesses and diseases. While it is cited some illnesses and calamities taking place in societies in the Qur'an and hadith-i sharifs, in this study we will particularly examine the perspective of Medina society towards the medicine as a reflection of the development and transition with the coming of Prophet Mohammad to Medina in the aspects of time, place and conceptual, and the treatment ways of the sicknesses coming out in that period.

Key Words: Medina, Prophet Medicine, Health, Diseases, Treatment

* Arş. Gör., Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, ilyasucar@gmail.com.

Giriş

İnsanlığın varoluşu ile ortaya çıkan ve insanın olduğu her dönemde bir gerçek olarak günlük hayatı etkileyen en önemli unsurlardan birisi hiç şüphe yok ki tıptır. En eski medeniyetlerden günümüze kadar tıp ilmine dair bilgi veren vesika ve eserler; bilgi, birikim, uygulama ve ameliyelerin toplumdan topluma farklılıklar arz etmesine rağmen temelde aynı amaç doğrultusunda yapıldığını göstermektedir. Özellikle karanlık çağlarda veya bilimsel gerilemenin yaşandığı dönemlerde doğaüstü güçlerden medet umularak yapılan bu uygulamalar¹ ilmin ve bilimin ağırlık kazanmasıyla hem daha kabul edilebilir hem de daha çok kullanılabilir hale dönüşmüştür. Bunun en tipik yansımalarından birisi Cahiliyye Dönemi’nde karşımıza çıkmaktadır.

Kitap ehli bazı kimselerin varlığına rağmen bu dönemde özellikle kâhin, arrâf, büyücü ve müneccim diye bilinen birtakım insanlar uğur/uğursuzluk üzerine oturttukları sistemleriyle halkı psişik yönden etki altına alıp onlar üzerine otorite kurmaya çalışmışlar bunda da büyük oranda başarılı olmuşlardır. Özellikle doğaüstü varlıklar veya put gibi teolojik güç atfettikleri nesnelere itibarlarını sağlam tutmaya çalışmışlardır. Mekke döneminde yoğun olarak varlığını sürdüren mevcut bu düzen, Hiz. Peygamber’in Medîne’ye gelmesi ve “*kâhin ve arrâflara inanların, kendisine indirileni inkâr ettikleri*”² uyarısıyla adeta bir sarsıntıya uğramıştı. Artık inanan kesim kâhin ve arrâflardan medet ummak yerine her türlü bilgi için Hiz. Peygamber’e başvurmaya başlamıştı. Hiz. Peygamber de zaman zaman kendi müdahale ederek, zaman zaman çeşitli dualar öğreterek, zaman zaman da işin ehline yönlendirerek halkı bilinçlendirmiş, hatta bu işle uğraşanların yaptıkları her türlü olumsuzluktan dolayı sorumlu olacakları ikazıyla³ sağlık ve tıbbın ne kadar ciddi bir alan olduğunu ve uzman/mütehassis kişilerce yapılmasını gerektiğini ifade etmiştir.⁴

“*Hastalarınıza zorla yedirmeyin, içirmeyin*”⁵ gibi genel ilkelerin yanında her bir hastalık için ayrı şifa yolları ve yöntemleri belirlenerek günlük hayatta karşılaşılan

¹ Bu konuyla ilgili örnek bir çalışma için bkz. Azize Uygun, “Antik Dönem Büyüsel Tedaviler ve Günümüz Örnekleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, S: 27, 65-86.

² Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc b. Müslim Kuşeyrî (261/875), *Sahîhu Müslim*, Dâru Taybe, Riyad 2002, Selâm 125.

³ Ebû Muhammed Abdullâh Abdurrahmân b. Fazl b. Behrâm Dârimî, (255/868), *Sünenü'd-Dârimî*, (Thk. Hüseyin Selim), Dâru'l-Muğni, Riyâd 2000, Diyât, 233; Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî, (303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts. Kasame 41; İbn Mâce, Tıbb 16.

⁴ Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Şükrü Özen, “İslâm Hukukuna Göre Yanlış Tedavide Cezai Sorumluluk”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 2005, II, 737-752.

⁵ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizî, (279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, (Thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî), Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts. Tıbb 4; İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed Yezîd Rebeî Kazvinî (275/888), *Sünenü İbn Mâce*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, ts. Tıbb 4.

hastalıkların üstesinden gelinmeye çalışılan ve düsturlar bütünü olarak karşımıza çıkan, İslam Tarihi'nde "Tıbbu'n-Nebevî"⁶ olarak kayda alınan bu bilgiler medenîleşme noktasında nasıl bir değişim yaşandığını gösteren en önemli husustur. Tabii ki tıp denilince ilk akla gelen kavramlar sağlık ve hastalıktır. Biz bu çalışmamızda Medîne'de ortaya çıkan hastalıklar ve onların tedavi yöntemlerinden bahsedeceğimiz için sağlık/hijyen konusunda Hz. Peygamber'in gerek özel gerekse toplumsal olarak dikkat edilmesi gereken birtakım ikazlarından bazılarıyla iktifa edeceğiz:

- Durgun suya ihtiyacını görmemek⁷
- Durgun suda yıkanmamak⁸
- İnsanların toplu olarak buldukları yerlere ve özellikle mescitlere tükürmemek⁹
- Eğer açık bir alanda ve def-i hacet görmek isteniyorsa toprağın temizleyiciliği yönünden istifade ederek uygun bir yer seçmek ve bu işi üste başa sıçratmayacak şekilde yapmak¹⁰
- Umuma açık suyolları, gölgelikler ve yol kenarlarına ihtiyacını görmemek¹¹
- Beş şey fitrattandır hadisine göre; sünnet olmak, etek traşını yapmak, bıyıkları kısaltmak, tırnakları kesmek ve koltuk altlarını temizlemek¹²
- Saç-sakal, kılık-kıyafetin temiz ve düzgün olmasına dikkat etmek¹³
- Mescitlere ve kamuya açık yerlerde tükürmemek veya sümürmemek¹⁴

Burada zikredilen hususlardan bazıları doğrudan hastalığa sebebiyet verdiği gibi bazen bir mikrop, bazen doğaüstü olaylar, bazen de psikolojik veya kalıtsal durumlar hastalıklara yol açmışlardır. Araştırmamızın bu bölümünde tespit edebildiğimiz şekliyle Medîne'de Hz.

⁶ Önemine binaen Tıbbu'n-Nebevî hakkında tarih boyunca pek çok eser kaleme alınmıştır. Araştırmamızda kullandıklarımızın yanında ayrıca bkz. Câbir b. Hayyân (148/755), *Tıbbu'n-Nebevî alâ Re'yi Ehl-i Beyt*, Abdülmelik b. Habîb Beğavi (238/852), *Tıbbu'n-Nebevî*; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Habîb Nisâbü'rî, (245/860), *Tıbbu'n- Nebevî*; Ebû Bekr Muhammed b. Âsım Dahhâk Şeybânî (287/900), *Tıbbu'n-Nebevî*; Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed Müstağfirî (432/1040), *Tıbbu'n-Nebevî*; İbn Hazm (456/1064), *Risâle fi't-Tıbbi'n-Nebevî*; Ebû 'Abdillah Muhammed b. Abdillah Humeydî (v. 488/1090), *Tıbbu'n-Nebevî*; Ahmed b. İbrahim b. Muhammed Dâî (831/ 1427), *Tıbb-ı Nebevî Tercemesi*; Muhammed b. Abdirrahman Sehâvî (902/1496), *Seyru'l-Kavî fit-Tıbbi'n-Nebevî*.

⁷ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2002, Vudû 68; Müslim, Tahâret 95; Ebû Dâvud, Tahâret 36; Tirmizî, Tahâret 51; Nesâî, Tahâret 46.

⁸ Müslim, Tahâret 97.

⁹ İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe Nümeyrî Basrî (262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevver*, I, thk. Ali Muhammed Dendel, Yasin Sadeddin Beyân, Beyrut 2012, 18-19.

¹⁰ Ebû Dâvud, Tahâret 2.

¹¹ Ebû Dâvud, Tahâret 1; Tirmizî, Tahâret 16; Nesâî, Tahâret 16.

¹² Buhârî, Libâs 63, 64, İsti'zân 51; Müslim, Tahâret 39; Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir Asbahî Yemenî (179/795), *Muvatta'*, (Thk. Muhammed Mustafa A'zamî), Müessesetü Zâyid b. Sultân, yy., 2004, Sıfâtü'n-nebî 3; Tirmizî, Edeb 14; Ebû Dâvud, Tereccül 16; Nesâî, Tahâret 10, 11.

¹³ Muvatta, Şaar 6; Nesâî, Zînet 60; Ebû Dâvud, Tereccül 3; Ebû Dâvud, Libâs 17.

¹⁴ İbn Şebbe, I, 16-24.

Peygamber zamanında ortaya çıkan hastalık/rahatsızlıklar ile bunlara karşı alınan tedbir/tedavi yöntemlerinden bahsedeceğiz.

1. Hastalık ve Rahatsızlıklar

1.1. Vebâ: Bu dönemde ilk olarak karşımıza çıkan hastalık türü vebadır. Vebâ, basil cinsinden bir mikrobun sebep olduğu bulaşıcı bir hastalıktır ve genellikle fare/pire gibi hayvanlar vasıtasıyla bulaşır. Hastalık kendini göre üç şekilde gösterir: İlki deri yolu ile bunda lenf düğümleri büyür ve irinleşir; ikincisi akciğer yolu ile ki buna veba zatürresi denir; üçüncüsü direk kana karışma yoluyla ki buna da veba septizemisi denir. Hastalık, her üç şekilde de dalgınlık, şiddetli susuzluk hissi, apık sapık konuşma, cilde ait kanamalar, dalak büyümesi ve yüksek ateş gibi belirtiler gösterir. Koma ve ölümlere neden olabilmektedir.¹⁵

Sert ve kuru bu iklime sahip Mekke topraklarından çıkıp daha yumuşak ve sulak bir iklime gelen muhacirler birtakım sağlık problemleri yaşamıştır. Bazı kaynaklarda sıtma bazılarında veba olarak karşımıza çıkan bu rahatsızlıklar başta Hz. Ebû Bekir olmak üzere birçok sahabîyi zor duruma sokmuş, bu ölümcül hastalık Âmir b. Fuheyre'nin dilinde şu şekilde bir karşılık bulmuştur:

كيف تجدك يا عامر؟ فقال
لقد وجدت الموت قبل ذوقه ان الجبان حنقه من فوقه
كل أمرئ مجاهد بطوقه كالثور يحمى جلده بروقه

Muhakkak ki, ölümü tatmadan ölümü buldum, şüphesiz korkak kişinin eceli/ölümü onun başının ucundadır. Her bir kişi kendi gücüyle/takatiyle mücahiddir, tıpkı derisini boynuzuyla koruyan öküz gibi.¹⁶

Vebâ konusunda karantinaya dikkat çeken Allah Resulü “*bir yerde veba çıktığını duyarsanız oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde veba çıkarsa o bölgeden ayrılmayınız*” buyurmuştur.¹⁷

1.2. Zâtü'l-Cenb: Göğüs sancısı, titreme, ateş gibi belirtileri olan bir tür akciğer hastalığıdır.¹⁸ Vefatına yakın yakalandığı hastalığın zatü'l-cenb olduğu düşünülen Hz.

¹⁵ Âsaf Ataseven, “Bir Hadîsin Düşündürdükleri: Vebâ Hastalığı ve Karantina”, *İslâm Medeniyeti*, 1967, C: I, S: 4, 37.

¹⁶ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdümelik b. Hişâm b. Eyyûb Himyerî Me'ârifî, (218/828), *Siretü'n-Nebeviyye*, II, thk. Mustafa Sakkâ, İbrâhîm Ebyârî, Abdulhafiz Şelbî, 1955, 589.

¹⁷ Buhârî, Tıbb 30; Müslim, Selâm 92; Muvatta, Câmî 23; Tirmizî, Cenâiz 66.

Peygamberin kendi ifadesiyle “Allah bu hastalığın beni tutmasına müsaade etmez” buyurarak duruma açıklık getirmiştir.¹⁹ Dağlama ve rukye yöntemlerinin yanında²⁰ Hz. Peygamber hastalığın tedavi edilmesi için kustu'l-bahri, ûdu'l-hindî, vers, zeyt (zeytinyağı)²¹ ve derâni tuzu²² kullanılmasını tavsiye etmiştir. Bu hastalığın şiddetinden dolayı ızdırıp çekip ölenler şehit sayılmıştır.²³

1.3. İshal: “Meşî” veya “istitlâk” gibi kavramlarla ifa edilir.²⁴ Günümüzde yapılan uygulamalardan birisi olan bal şerbeti içirmenin bu dönemde bizzat Hz. Peygamber tarafından tavsiye edildiği görülmektedir. Bu husus bir sahabînin kardeşinin ishal olduğu ve nasıl iyileşeceğini sorduğu hadiste açıkça belirtilmektedir.²⁵

1.4. Kurdeşen: Deride oluşan ve ciddi problemlere yol açan bir hastalıktır. Abdurrahman b. Avf ve Zübeyr b. Avvâm'ın kurdeşen hastalığına tutulduğu ve bu yüzden ipek elbise giymelerine izin verildiği kaynaklarda yer almaktadır.²⁶ Hz. Peygamber sarımsak ve soğan yemenin de bu hastalığa iyi geleceğini ifade buyurmuştur.²⁷

1.5. Prostat: Selisü'l-bevl günümüzde prostat olarak bilinen bu hastalıktır.²⁸ Hz. Osman'ın yakalandığı ve Ubeydullah'ın onu tedavi ettiği kaynaklarda yer almaktadır.²⁹

¹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ Râzî, (313/925), *Hâvî fi't-Tıbb*, thk. Heysem Halîfe, II, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 2002II, 85.

¹⁹ Vakıdî, II, 679; İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî Haşimî, Basrî (230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, II, thk. Alî Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 2001, 207-208; Belâzûrî, Ahmet b. İsa b. Ca'fer (279/895), *Ensâbü'l-Esrâf*, I, thk. Muhammed Hamîdullah, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1959, 545; Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/923), *Târihu't-Taberî*, III, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahîm), Dâru'l-Maârif, Kahire, ts., 195.

²⁰ Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' San'ânî Himyerî (211/826-27), *Musannef*, I, thk. Habîburrahmân A'zamî, Mektebû'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983, 380; Humeydî, Ebû Bekr Abdullâh b. Zübeyr b. İsa Kureşî (219/834), *Müsnedü Humeydî*, I, thk. Hasan Selîm Esed Dârânî, Dâru's-Sekâ, Suriye 1996, 338; Buhârî, Tıbb 26; Ebû Mervân, Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân Sülemî (ö. 238/853), *İlac bi'l-Ağziyye ve'l-A'sâb fi'l-Bilâdi'l-Mağrib*, I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, 51; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (430/1038), *Tıbbu'n-Nebevî*, II, Dâru İbn Hazm, yy., 2006, 438; İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb Kurtubî Endelüsî (328/940), *İkdü'l-Ferîd*, VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1404, 362; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, çev. Sâlih Tuğ, İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul 2001, 811.

²¹ Tirmizî Tıbb 28; İbn Mâce, “Tıbb” 17; Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalık Basrî (292/908), *Bahrü'z-Zehâr (Müsnedü'l-Bezzâr)*, X, thk. Mahfuzurrahmân Zeynullâh, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdülhâlık Şâfî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, 1988-2009, 234.

²² Ebû Mervân, I, 33.

²³ Muvatta, II, 327; Abdurrezzâk, III, 561; Beğâvî, Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. Merzûbân (317/929), *Mu'cemu's-Sahâbe*, I, Mektebetü Dâri'l-Beyân, Kuveyt 2000, 453.

²⁴ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mükrem (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, XV, Dâru's-Sâdir, Beyrut 1414, 283; Veli Atmaca, “Hadislerde Geçen Hastalık Adları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2010, C. VIII, S. 2, 42.

²⁵ Buhârî, Tıbb 4, 24; Müslim, Selâm 91; Tirmizî, Tıbb 31.

²⁶ İbn Sa'd, III, 121; Eser, 160.

²⁷ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418, 307.

²⁸ İbn Manzûr, VI, 107.

1.6. Baş Ağrısı: Şakîka, sudâ gibi kavramlarla ifade edilen hastalıktır.³⁰ Hastalığın tedavisinde kustu’l-hindî kullanılması tavsiye edilmiştir.³¹

1.7. Kalp Rahatsızlıkları: Bu hastalık, kelimenin kökünde bulunan “fuâd” sözcüğünden mülhem mefûd veya vec-i fuâd olarak bilinmekte ve bu kavramlar tüm kalp rahatsızlıkları için kullanılmaktadır. Rivayetlerde Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın bu hastalığa tutulduğu ancak kalp rahatsızlığı ciddi bir bilgi birikimi gerektirdiği için Hz. Peygamber’in onu bu işin mütehasısı olan dönemin doktorlarından Hâris b. Kelede’ye yönlendirdiği ifade edilmektedir.³² Aynı zamanda ûdû’l-hindi ya da kust denilen bitkinin tedavi amacıyla kullanılabileceği ifade edilmiştir.³³

1.8. Göz İltihabı/Şişkinliği: Günlük hayatta karşımıza en çok çıkan mikrobik hastalıklardan birisi de “remd-i ayn” olarak bilinen göz iltihaplanması veya şişmesidir.³⁴ Rivayetlerden öğrendiğimize göre Hz. Peygamber’in eşlerinden birinin gözü şişmiş ve Hz. Peygamber mantarı sıkıp suyunu çıkarmak suretiyle gözüne tatbik etmiş ve onu iyileştirmiştir.³⁵ Yine eşini iyileşinceye kadar karantina altında tuttuğu da ifade edilmektedir³⁶ ki bu hastalığın bulaşıcı olduğuna dair bir bilgi verebilir. Yine sahabeden Suheyb’in³⁷ Hayber günü de Hz. Ali’nin bu hastalığa tutulduğu ifade edilmektedir.³⁸ Bu hastalık için narın şifa olabileceği belirtilmiştir.³⁹

1.9. Boğaz İltihabı: Boğaz ağrısı veya bademcik diye bilinen hastalıktır.⁴⁰ Ümmü Kays bnt. Mihsân oğlunun boğazının şişmesi üzerine Hz. Peygamber’e gelmiş ve tedavi için bilgi

²⁹ İbn Sa’d, III, 55. Ubeydullah’ın tedavi etmesi Türkçe çeviride yer almaktadır. Bkz. İbn Sa’d, *Tabakât*, çev. Musa Kazım Yılmaz, III, Siyer Yayınları, İstanbul 2014, 62.

³⁰ İbn Manzûr, X, 183.

³¹ Ebû Mervân, I, 51.

³² Ebû Dâvud, Tıbb 12. Haris b. Kelede’ye bu rahatsızlıktan dolayı yönlendirilen kişinin Sa’d b. Ebî Râfi olduğu da söylenmektedir. Bkz. Mithat Eser, *Engelli Sahabiler*, Nesil, İstanbul 2013, 98.

³³ Ebû Mervân, I, 51.

³⁴ İbn Manzûr, III, 185.

³⁵ Tirmizî, Tıbb 22.

³⁶ Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed Hasenî İdrîsî (1886-1962), *Nizâmü’l-Hukûmeti’n-Nebeviyyeti (Terâtübü’l-İdâriyye)*, thk. Abdullâh Hâlidî, I, Dâru’l-Erkâm, Beyrut, ts., 359.

³⁷ İbn Mâce, Tıbb 3.

³⁸ İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım Alî b. Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh Şâfî, (571/1175), *Târihu Medîneti Dımaşk*, XI.II, thk. Muhibiddin Ebû Said Ömer b. Amrevî, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1996-2001, 88.

³⁹ Râzî, VI, 173.

⁴⁰ İbn Manzûr, X, 269.

almış⁴¹ O da ûdu'l-hindi bitkisini tedavi amacıyla kullanılabileceğini ifade etmiştir.⁴² Hastalığın tedavisinde boğaza damlatma yoluyla ilaç da kullanılmıştır.⁴³

1.10. Sivilce/Yüzdeki Kızarıklıklar: “Şevke” kelimesiyle ifade edilen hastalık türüdür.⁴⁴ Sa'd b. Zürrâre'nin yüzünde sivilce çıkmış⁴⁵ dağlama yöntemiyle tedavi edilmeye çalışılmıştır.⁴⁶ Bu hastalığa yilancık hastalığı da denmiştir.⁴⁷

1.11. Horlama: Sözlükte genel olarak devenin boynu vurulduğunda çıkan ses olarak bilinen “ğatit” kelimesi insan için düşünüldüğünde uykuda çıkarılan homurtu demektir.⁴⁸ Peygamberimizin bu hastalığa sahip olduğu başta Hendek Savaşı sırasında çadırda olmak üzere pek çok kez horladığını rivayetlerden öğreniyoruz.⁴⁹

1.12. Görme Bozuklukları: Kaynaklarda Abdullah b. Üneys'in gece körü olduğu ifade edilmektedir.⁵⁰ Ayrıca Abdullah b. Ümmü Mektûm ve Itbân b. Mâlik gibi bazı sahabîlerin âmâ olduğu, Katâde b. Nu'man'ın Uhud Savaşı'nda, Ebû Süfyân'ın ise gözlerinden birini Taif Seferi'nde diğerini de Yermük Savaşı'nda kaybederek görme engelli olduğu bilinmektedir.⁵¹

1.13. Konuşma bozuklukları: Doğuştan veya sonradan ortaya çıkan, halk arasında lâl, dilsiz, kekeme gibi kavramlarla karşılık bulan iletişim bozukluklarının tümüdür. Uhud Savaşı'nda babası şehit düşen ve bizzat Hz. Peygamber'in tesellisine mazhar olan Beşîr b. Akrebe'nin kekeme olduğu, tedavisi için Hz. Peygamber'e geldiği ve onun duası ile iyileştiği rivayet edilmektedir.⁵²

⁴¹ Buhârî, Tıbb 10, 21, 23, 26; Müslim, Selâm 139; Ebû Dâvud, Tıbb 13.

⁴² Humeydî, I, 338; Ebû Mervân, I, 51.

⁴³ Levent Öztürk, *Hz. Peygamber Döneminde Sağlık Hizmetlerinde Kadınların Yeri, Ayışığı*, İstanbul 2001, 186.

⁴⁴ İbn Manzûr, X, 455.

⁴⁵ Tirmizî, Tıbb 11.

⁴⁶ Tirmizî, Tıbb 11; Taberî, II, 358; Beğavî, I, 89; Kettânî, I, 357.

⁴⁷ Atmaca, 47.

⁴⁸ İbn Manzûr, III, 41; Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ (1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdülkerim Azbâvî, XIX, Kuveyt 2001, 511.

⁴⁹ Ebu Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd Vâkıdî, (207/822), *Kitâbu'l-Megâzî*, II, thk. Marsden Jones, Beyrut 1984, 467-468.

⁵⁰ Vâkıdî, I, 393.

⁵¹ İbn Şebbe, I, 52. Bunlar ve diğer görme engelli sahabiler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Eser, Engelli Sahabiler, Nesil, İstanbul 2013.

⁵² İbn Mende, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk Abdî İsfahânî (470/1078), *Ma'rifetü's-Sahâbe*, Câmiâtü'l-İlmâre, 2005, yy., 252; İbnü'l-Esir, İzzeddîn Ebu'l Hasen Alî b. Ebû'l-Kerem, (630/1233), *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, I, thk. Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, 401; İsmail L. Çakan, “Beşir b. Akrebe”, *DİA*, IV, İstanbul 1992, 4-5; Eser, 56.

1.14. Difteri: Ölümcül bir hastalık olan difterinin bu dönemde bazı sahabîlerin ölmesine yol açtığı bilinmektedir. Ebû Ümame bunlardan bir tanesidir.⁵³ Es’âd b. Zürâre’nin de aynı hastalığa yakalandığı ve keyy (dağlama) yaptırdığı bu sebeple vefat ettiği bildirilmektedir.⁵⁴

1.15. Karın Ağrıları: Kalp rahatsızlığında belirtildiği gibi “batn” kelimesinde mülhem tüm karın ağrılarına mebtûn denilmektedir.⁵⁵ Dahilî bir hastalık olan bu rahatsızlıktan dolayı ölen kişilerin de şehit olacağı belirtilmiştir.⁵⁶

1.16. Nazar: Hz. Peygamber’in gerçek ve hak olarak ifade ettiği⁵⁷ ve günümüzde göz değmesi olarak bilinen nazar, psikolojik veya psişik bir hastalık türüdür. Bu dönemde genellikle tıbbî bir tedavi olmaksızın rukye denilen bir usulle tedavi edilmiştir.⁵⁸ Ayn diye bilinen nazarın hadislerde aynu’l-cân, aynu’l-insân ve aynu’l-lâmme olarak yer alması nazarın çok boyutlu olduğunu göstermektedir. Ayn ile nazar arasında farklılar olduğu da söylenmektedir.⁵⁹

1.17. Baras: Ciltte beliren beyaz lekelerden ibaret bir hastalıktır.⁶⁰ Günümüzde alaca veya beyaz cüzzam olarak bilinen hastalığın genel olarak güneş suyuyla yıkanmaktan ortaya çıktığı söylenmektedir.⁶¹ Hacamat yaptırmanın bu hastalığı tedavi etmede etkili bir yöntem olduğu ifade edilmektedir.⁶² Enes b. Mâlik, Esla’ b. Şerîk ve Hakem b. Ebi’l-Âs’ın alaca hastalığına tutuldukları Velid b. Kays’ın ise Hz. Peygamber’in duasıyla iyileştiği ifade edilmektedir.⁶³

1.18. Bâsur-Hemoroid: Günümüzde aynı adla bilinen ve ciddi sıkıntılara yol açan patolojik bir rahatsızlıktır. İmrân b. Husayn basur olunca nasıl namaz kılması gerektiği

⁵³ İbn Hişâm, II, 507.

⁵⁴ İbn Mâce, Tıbb 24.

⁵⁵ Buhârî, Tıbb 30; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher Herevî (370/980), *Tehzîbü’l-Lüğa*, XIII, Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, Beyrut 2001, 252; Rağîb İsfehânî, *Müfredât fî Garîbî’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân, I, Dâru’l-Kalem, Beyrut 1412, 130; Hamidullah, II, 810.

⁵⁶ Abdurrezzâk, III, 561.

⁵⁷ Buhârî, Tıbb 36; Müslim, Selâm 42; Ebû Dâvud, Tıbb 15.

⁵⁸ Tirmizî, Tıbb 16; İbn Mâce, Tıbb 33; Daha fazla bilgi için İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, XI, Akçağ Yayınları, İstanbul 1993, 111-121.

⁵⁹ Atmaca, 30; Rauf Kazımov, “İslâm’da Nazar ve Gözdeyme”, *Bakı İslâm Üniversitesi Elmi Mecmua*, 2012, S: 7, 57-74.

⁶⁰ Halil b. Ahmed, Amr b. Temîm Ferâhidî (Führûdî) (175/791), *Kitâbu’l-Ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî, VII, Dâru Mektebeti’l-Hilâl, yy., ts., 119.

⁶¹ Ebû Mervân, I, 39; Ebû Nuaym, II, 664; Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân Müttakî (975/1567), *Kenzu’l-Ummâl*, IX, Müessesetü’r-Ricâl, yy., 1981, 572.

⁶² Ebû Nuaym, II, 515.

⁶³ Ebû Nuaym, V, 2728; Eser, 109.

konusunda⁶⁴ başka bir basurlu sahabî de nasıl abdest alacağı hususunda Hz. Peygamber'e danışmıştır.⁶⁵

1.19. Çiçek Hastalığı: Yüksek ateş ve vücutta ciddi kalıcı rahatsızlara sebebiyet veren bir hastalıktır.⁶⁶ Medîne'de bu hastalığa yakalanan bir sahabî gusül abdesti aldığı için hastalık yayılmış ve vefat etmiştir.⁶⁷ Başka bir sahabî de aynı hastalığı bir tavsiye üzerine erâk denilen bitkiyi pişirip suyunu içerek atlatmıştır.⁶⁸

1.20. Grip/Nezle: Üst solunum yolu hastalığı yani nezle/grip şeklinde bilinen hastalıktır. Hastalık olarak bilinse de pek çok faydasının olduğu bizzat Hz. Peygamber tarafından ifade edilmiştir. Faydalarından en önemlisi ise cüzzâmı tetikleyen sebeplere mani olmasıdır.⁶⁹

1.21. Cüzzâm: Dönemin öldürücü hastalıklarından birisi de cüzzâmdır. Hz. Peygamber ense çukurundan yapılan hacamatın cüzzâm için bir önlem olduğunu belirtmiştir. Yine nezle olmanın da cüzzâmı engelleyen bir faktör olduğunu vurgulamıştır.⁷⁰ Hz. Peygamber'in mühürdarlarından Muaykib b. Ebî Fatma'nın cüzzam hastalığına yakalandığı söylene de bunun Hz. Peygamber zamanında olup olmadığı konusunda ihtilaflar mevcuttur. Ancak Hz. Peygamber'in uygulamalı tavsiyeleri bu hastalığa bu dönemde yakalananların olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.⁷¹

1.22. Çil/Leke/Kelef: Dermatolojik bir rahatsızlıktır. Ciltte beliren leke manasına gelen "kelef" sözcüğüyle ifade edilmesi günümüzde çil/leke/benek diye bilinen rahatsızlığa işaret etmektedir.⁷² Ümmü Cemîle adında bir kadın yüzündeki çiller veya lekelerden dolayı rahatsız olmuş ve tedavi ettirmek arzusuyla Hz. Âişe'ye danışmıştır.⁷³

1.23. Dâria: Zayıflık, cılızlık manasına gelen bir rahatsızlık manasına gelen "dâria" Peygamberimiz'in, Esmâ hint Umeys'e hitaben: "Ne oluyor kardeşimin oğullarının

⁶⁴ Bezzâr, IX, 3515. Bu rahatsızlık yüzünden çok büyük sıkıntılar çeken İmran dağlama dahi yaptırdığı halde hastalığını bir türlü giderememiştir. Bkz. Ebû Nuaym, IV, 2109. Habbâb b. Eret'in aynı tarz bir rahatsızlıktan dolayı yıllarca ağrı, sızı çektiği ifade edilmiştir. Bkz. Eser, 101.

⁶⁵ Ebû Nuaym, II, 484.

⁶⁶ Hamidullah, II, 811.

⁶⁷ Abdurrezzâk, I, 225.

⁶⁸ Abdurrezzâk, VIII, 498.

⁶⁹ Ebû Nuaym, I, 351.

⁷⁰ Ebû Nuaym, I, 351.

⁷¹ Hz. Ömer döneminde bu hastalığı yakalandığını söyleyenler vardır. Bkz. Abdülkadir Şenel, "Muaykib b. Ebî Fâtıma", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, 337.

⁷² İbn Manzûr, IX, 307.

⁷³ Kettânî, I, 356.

bedenlerini dari'a' (cılız, solgun) görüyorum, bir sıkıntılarımı var?" diye sorması ve Esmâ'nın da: "Hayır. Fakat onlara çabuk nazar (ayn) değiyor", diye karşılık vermesi ile varlığını gösteren bir sağlık problemidir. Hadisin devamında rahatsızlığın tedavisiyle ilgili olarak Allah Resûlü: "O zaman onlara rukye yapın" buyurmuş, Esmâ da elindeki rukyeyi göstererek tedavi için uğraştığını göstermiştir.⁷⁴

1.24. Dümmel: Deri üzerinde çıkan içi kan veya irin dolu rahatsızlıklar için kullanılan "dümmel" günümüzde çiban veya apse diye bilinen hastalık türüne işaret etmektedir.⁷⁵ Kaynaklarda hırac, hurac, huzze ve karha şeklinde kullanımları da mevcuttur.⁷⁶

1.25. Fıtık: Günümüzde aynı isimle bilinen bir rahatsızlıktır. Kaynaklarda Ammâr b. Yâsir'in fıtık olduğu bunun için ilk kez tebân/tubân (تيان) adında özel bir giysi giydiği ifade edilmektedir⁷⁷

1.26. Ğalebetü'd-Dem: Kanın hareketlenip vücuda galebe çalması manasına gelen bu tabirle ifade edilen hastalığın günümüzdeki karşılığının nabız yükselmesi, kan basıncının artması veya yüksek tansiyon olması muhtemeldir.⁷⁸

1.27. Hume/Hâme: Dönemin en yaygın hastalıklarından birisi iklim şartları gereği haşerat zehirlemesi veya sokması manasına gelen hume veya hâme denilen rahatsızlıktır. Genelde yılan, akrep, eşek arısı, böcek vb. sokmaları için kullanılan bu kelimenin yanı sıra lediğ (لديغ)⁷⁹ ve selîm (سليم)⁸⁰ kelimeleri de kullanılmıştır. Resûlüllâh, ensardan bir hane halkına hume için rukye yaptırmalarını önermiştir.⁸¹ Yine aynı rahatsızlığa uğrayan torunları Hz. Hasan ve Hüseyin için ise bir dua öğretmiştir.⁸²

1.28. Irku'n-Nesâ: Günümüzde siyatik olarak bilinen hastalıktır. Hz. Peygamber: "Irku'n-Nesa'nın şifası Arap koyununun yağıdır. Bu yağ eritilir, üç kısma ayrılır ve her gün bir kısmı olmak üzere üç gün sabah aç karnına içilir" buyurmuştur.⁸³

⁷⁴ Müslim, Selâm 46; Ebû Avâne, Ya'kub b. İshâk b. İbrâhim Neysâbûrî İsferyâyînî (316/920), *Müsned*, thk. Eymen b. Ârif Dimeşki, XVII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1998, 387.

⁷⁵ İbn Manzûr, XI, 251.

⁷⁶ Abdurrezzâk, I, 161; Râzî, IV, 40; Atmaca, 34.

⁷⁷ Belâzûrî, V, 539; Diyarbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. Hasen (990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, II, Dâru's-Sâdir, Beyrut, ts., 271; Kettânî, I, 356.

⁷⁸ Atmaca, 34.

⁷⁹ Buhârî, Tıbb 39; İbn Kayyım, I, 137.

⁸⁰ Atmaca, 46.

⁸¹ Buhârî, Tıbb 26; Ebû Dâvud, Tıbb 18; İbn Kayyım, I, 137.

⁸² İbn Mâce, Tıbb 36.

⁸³ İbn Mâce, Tıbb 14; Atmaca, 36.

1.29. Yüz felci: Lakve, yüz felci demektir. Kaynaklarda İbn Ömer, Ebû Talha ve Enes'in yüz felci geçirdiği bildirilmekte ve tedavi olarak dağlama veya rukye yöntemlerini kullandıkları ifade edilmektedir.⁸⁴ Ayrıca sahabîlerden asıl adı Huzeyfe olan Uyeyne b. Hısn'ın yüz felci geçirmesi sebebiyle görüntü itibariyle engelli olmasına ve bu ismin (Uyeyne = küçük göz) kendisine verilmesine sebep olduğu bildirilmektedir.⁸⁵ Heyetler yılında Medîne'ye gelen Mihves b. Ma'dikerb'in de yüz felci geçirdiği ve kavminin şifası için Hz. Peygamber'e geldiği ve O'nun (s.a.v) da şu şekilde bir tedavi uygulamalarını tavsiye ettiği ve böylece iyileştiği aktarılmaktadır:

*"Bir iğne alın ve ateşte ısıtarak iki gözü arasında dolandırın. İşte şifa oralardadır."*⁸⁶

1.30. Midde: İrin, iltihap, yaradan akan su manalarına gelmektedir. Hz. Peygamber Ensar'dan birinin verem olduğunu duyunca ziyaretine gitmiş yarasını görünce "Bu irindir. Çıkarın gitsin" deyince irin deşilmiştir.⁸⁷

1.31. Nemle: Günümüzde siğil olarak bildiğimiz bir rahatsızlıktır.⁸⁸ Allah Resûlü daha önce izahları geçen nazar ve haşerat sokmasının yanında nemle (siğil) için de rukye yapılmasını tavsiye etmiştir.⁸⁹

1.32. Nikris: Ayaklarda ve diğer mafsallarda ortaya çıkan ağrı manasına gelen "nikris"⁹⁰ için Hz. Peygamber: "İncir yiyin. Cennetten bir meyve indi diye haber verecek olsaydım bunu söylerdim. Çünkü cennet meyvesi çekirdeksiz olur. Onu yiyin çünkü o basuru keser topuk v.s. eklem ağrılarına (nikris) iyi gelir." buyurmuştur.

1.33. Sef'a: "Sufra" olarak da karşımıza çıkan sef'a, muhtemelen günümüzde sarılık diye bildiğimiz hastalıktır. Çünkü hem kelime manasıyla sarı demek olan bu hastalık şu olay ile örtüşmektedir. Bir gün Hz. Peygamber Ümmü Seleme'nin yanına girmiş, yanında duran kız çocuğuna bakınca "bu kızın yüzünde sef'a var ona rukye yaptırın" buyurmuştur.⁹¹

⁸⁴ Kettânî, I, 357.

⁸⁵ Eser, 82-83; Bünyamin Erul, "Uyeyne b. Hısn" *DİA*, XLII, İstanbul 2012, 240-241.

⁸⁶ İbn Sa'd, I, 349; Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/868), *Kitâbu'l-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hulvân*, thk. Abdüsselâm Muhammed b. Hârun, Beyrut 1410/1990, 429-430; Eser, 85.

⁸⁷ Atmaca, 43.

⁸⁸ Müslim, Selâm 58; Ebû Dâvud, Tıbb 18; Tirmizî, Tıbb 15.

⁸⁹ Tirmizî, Tıbb 13; İbn Mâce, Tıbb 29; İbn Kayyım, I, 137.

⁹⁰ Halil b. Ahmed, V, 252; Ezherî, IX, 293.

⁹¹ Buhârî, Tıbb 35; Müslim, Selâm 46.

1.34. Ümmü Meldem: Sözlüklerde kanı kurutan ve etleri yiyen öldürücü bir hastalık olan humma olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹² Aynı zamanda ateşli bir hastalık olan humma kişiye cehennem ateşindeymiş gibi bir his veren, defalarca kez su dökülse de rahatlatmayan bir hastalıktır.⁹³ Ümmü'l-Hibrîz diye de bilinmektedir.⁹⁴ Ensârdan bir kadın bu hastalığa yakalanmış tedavi için Hz. Peygamber'e gelmiş O da sabretmesini tavsiye etmiştir. Tay kabilesine mensub Zeyd adında bir başka sahabî de bu hastalık sebebiyle vefat etmiştir.⁹⁵ Hz. Âişe'nin de hummaya tutulduğu ancak Hz. Peygamber'in öğrettiği bir dua ile hastalıktan kurtulduğu da ifade edilmektedir.⁹⁶

1.35. İdrar tutukluğu: İhtibâsü'l-Bevl ve Üsr diye de bilinmektedir. Bu hastalığa tutulmuş birisi Ebu'd-Derdâ'dan yardım talep etmiş o da Hz. Peygamber'den öğrendiği duayı kendisine öğretmiştir.⁹⁷

1.36. Verem: Günümüzde de aynı isimle bilinen verem hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Sadece Ensar'dan birinin verem olduğunu duyunca Hz. Peygamber ziyaretine gitmiş, yarasını görünce "Bu (verem değil) irindir. Çıkarın gitsin" deyince irin deşilmiştir.⁹⁸ buyurmasının veremin daha önceden bilindiğini göstermektedir.

1.37. Kızamık: Kaynaklarda "hasbe" olarak geçen bu hastalık⁹⁹ günümüzde kızamık olarak bilinmektedir. Hz. Peygamber'in kızı Rukiyye'nin bu hastalık sebebiyle vefat ettiği bildirilmektedir.¹⁰⁰

1.38. Hazımsızlık: Sözlükte gıda ve besinlerin mide tarafından yeterince hazmedilememesi ve bunun sonucunda oluşan ağrı demek olan "zeribe" günümüzde hazımsızlık olarak bilinmektedir.¹⁰¹ Hz. Peygamber giderilmesi için deve sütünü önermiştir.¹⁰²

⁹² Halil b. Ahmed, VIII, 46; Ezherî, XIV, 95; Ebû Nuaym, II, 560; Hindî, X, 34.

⁹³ Ebû Mervân, I, 20.

⁹⁴ Ezherî, XIV, 95.

⁹⁵ İbn Kuteybe, I, 333; Taberî, III, 145.

⁹⁶ Takiyuddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed Makrizî, (845/1442), *İmtâü'l-Esmâ' bi mâ li'n-Nebîyyi mine'l-Ahvâli ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ'*, XII, thk. Muhammed Abdulhamîd Nemîsî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts, 3.

⁹⁷ Ebû Dâvud, Tıbb 19; Atmaca, 62.

⁹⁸ Atmaca, 43.

⁹⁹ Buhârî, Libâs 85, 85; Müslîm, Libâs 115; Nesâî, Zîynet 71.

¹⁰⁰ İbn Şebbe, I, 70.

¹⁰¹ İbn Manzûr, I, 385-387.

¹⁰² Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed Şeybânî (241/855), *Müsned*, I, thk. Şuayb Arnavûtî, Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001, 629.

2. Tedavi Yöntemleri

Gerek Kur'ân-ı Kerîm gerekse hadîs-i şeriflerde insanoğlunun başına gelecek hastalık ve musibetler ile bunlara karşı alınacak önlemlerden bahsedilmiştir. Bununla beraber araştırmamızın başında ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber “*Hastalarınıza zorla yedirmeyin, içirmeyin*”¹⁰³ gibi genel ilkelerin yanında her bir hastalık için ayrı şifa yolları ve yöntemleri uygulayarak günlük hayatta karşılaşılan hastalıkların üstesinden gelinmesini sağlamış¹⁰⁴ her türlü tedbir ve önlem insanî/vicdânî sınırlar dahilinde uygulanmaya konulmuştur.¹⁰⁵ Ayrıca “başımıza geldi ne yapalım”, “kaderimiz böyleymiş” vb. ümitsizlik ve yılgınlık barındıran anlayıştan uzak durulmasını göstermiştir. Bazıları günümüzde hala uygulamada olan bu tedavi yöntemlerinden tespit edebildiklerimiz ise şunlardır:

2.1. Karantina: Özellikle veba hakkında Hz. Peygamber’in “*bir yerde veba çıktığını duyarsanız oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde veba çıkarsa o bölgeden ayrılmayınız*” buyurması karantinanın çok önemli bir yöntem olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁶ Yine Hz. Peygamber’in eşlerinden birisinin gözünün iltihaplanması üzerine başkasına sirayet etmemesi amacıyla iyileşinceye karantinada bekletmesi en çarpıcı örneklerden bir tanesidir.¹⁰⁷

2.2. Dağlama: Bu dönemde en sık uygulanan tedavi yöntemi kaynaklarda “keyy” olarak geçen dağlamadır. Genel olarak ateşle, kütle veya çürümüş kemikle¹⁰⁸ yapılan dağlama çoğu zaman başarılı bir şekilde sonuçlanmış zaman zaman ölümlere sebep olmuştur. Hastalıklar başlığında ifade ettiğimiz İbn Ömer, Ebû Talha ve Enes geçirdikleri yüz felci¹⁰⁹ Es’âd b. Zürâre’nin yüzünde çıkan sivilceler¹¹⁰ bu yöntem ile iyileştirilmiştir. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber’in Übey b. Ka’b’ı yaşadığı bir rahatsızlıktan dolayı işin uzmanı bir doktora gönderdiği, doktorun da damarını keserek rahatsızlık olan bölgeye dağlama yaptığı¹¹¹ Sa’d b. Muâz’ın Benî Kureyza muhasarasında yaralanan kolunun dağlandığı¹¹² yine Hz. Ali ve Hz. Fâtıma’nın Uhud Savaşı’nda yara alan Hz. Peygamber’in yarasına kül bastırarak yarasını

¹⁰³ Tirmizî, Tıbb 4; İbn Mâce, Tıbb 4.

¹⁰⁴ İslâm dininde tedaviye verilen önem hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Âsım Köksal, “İslâmiyette Tedaviye Verilen Ehemmiyet”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1962, C: I, S: 2, 11-12.

¹⁰⁵ Uygulama alanlarından birine örnek olması adına ayrıca bkz. Yunus Eşit, “İslâm Hukuku’na Göre Tedavide Necis Maddelerin Kullanımı”, *Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi (İHYA) = International Journal of Islamic Studies (IJIS)*, 2016, C: II, S: 1, 105-120.

¹⁰⁶ Buhârî, Tıbb 30; Müslim, Selâm 92; Ebû Dâvud, Tıbb 24; Muvatta, Câmi 23; Tirmizî, Cenâiz 66. Ayrıca bkz. Ataseven, 37-38.

¹⁰⁷ Kettânî, I, 359.

¹⁰⁸ Vâkıdî, I, 250.

¹⁰⁹ Kettânî, I, 357.

¹¹⁰ Kettânî, I, 357.

¹¹¹ Ebû Dâvud, Tıbb 6; Kettânî, I, 357.

¹¹² Müslim, Selâm 75; Ebû Dâvud, Tıbb 7; Vâkıdî, II, 525.

tedavi etmeye çalıştıkları¹¹³ kaynaklarda net bir şekilde yer almaktadır. Yüz felci başlığı altında ele aldığımız Mihves’e uygulanan ateşli iğneleme yöntemi de dağlamaya benzerlik göstermesi açısından burada değerlendirilebilir.¹¹⁴

2.3. İlaç Kullanma: Dua ve bitkisel tedavinin yanında kaynaklarda ilaç kullanılarak da tedavi yapıldığı görülmektedir. Bunun en bilindik örneği ise Hz. Peygamber’e hastalığı sırasında ağızından verilen ilaçtır.¹¹⁵ Hastalığın tesiri geçince Esmâ’ya bu işi nerden öğrendiği sormuş o da bu tedavi şeklini Habeşistan’da öğrendiğini ifade etmiştir.¹¹⁶ Esmâ bnt. Umeys’in verdiği ilacın içeriğinde ûdû’l-hindî, vers ve zeytinyağı bulunduğu söylenmektedir. Bu dönemde verilen ilaçlar genellikle ağız yoluyla olsa da burun ve dişler arasından verildiği de bilinmektedir.¹¹⁷ Örneğin, uzre diye ifade ettiğimiz boğaz hastalıklarının tedavisinde ilaçlar boğaza damlatma şeklinde yapılmaktaydı.¹¹⁸

2.4. İlâk: Genellikle boğaz şişmelerinde uygulanan bir yöntemdir. Şişen bölgeye parmaklar ile bastırmak ve şişliği indirmeye çalışmak şeklinde bilinen ilâk oldukça tehlikeli bir yöntem olduğu için bunun yerine Hz. Peygamber ûdû’l-hindî adındaki bitkiyi önermiştir.¹¹⁹

2.5. Perhiz: Bazı hastalıklara karşı besinlerin dikkatli ve ölçülü olarak alınmasını tavsiye etmek ve sağlığı korumak üzere Hz. Peygamber’in tavsiye ettiği uygulamalardan biridir. Ayrıca aşırı yememe noktasında yapmış olduğu şu uyarı da çok önemlidir:

*“Âdemoğlu, mideden daha şerli bir kap doldurmaz. Âdemoğluna belini doğrultacak birkaç lokma yeter. Yine de yemek isterse: Üçte birini yemeğe, üçte birini suya, üçte birini de nefesine ayırsın.”*¹²⁰

2.6. Hacamat: Dönemin en sık kullanılan tedavi yöntemlerinden biridir. Sözlükte “emmek” manasına gelen hâceme fiilinden türüyen hicâme kavramıyla ifade edilen hacamat, iki omuz arası, boyun damarları, baş ve ayak gibi farklı organlardan kan çıkarmak suretiyle

¹¹³ Buhârî, Cihâd 80, 85, Meğâzî 24, Tıbb 27; Müslim, Cihâd 101; Tirmizî, Tıbb 34; İbn Mâce, Tıbb 15; Vâkıdî, I, 250.

¹¹⁴ İbn Sa’d, I, 349; Câhız, 429-430; Eser, 85.

¹¹⁵ Buhârî, Tıbb 21, Meğâzî 83; Müslim, Selâm 83; İbn Hişâm, IV, 651; İbn Sa’d, II, 208.

¹¹⁶ İbn Sa’d, II, 208.

¹¹⁷ Hamidullah, II, 811.

¹¹⁸ Öztürk, 186.

¹¹⁹ Buhârî, Tıbb 10, 21, 26; Müslim, Selâm 139; Ebû Dâvud, Tıbb 13; Canan, XI, 26.

¹²⁰ Tirmizî, Zühd 47.

yapılan bir uygulamadır.¹²¹ Hz. Peygamber'in yapılması noktasında sık sık tavsiyelerde bulunduğu özellikle vücudu rahatlatan¹²² hacamat ve hacamatçılığa dair rivayetlerin daha çok Medine dönemine ait olması baştan beri ifade ettiğimiz algı ve anlayışın bir tezahürü olmalıdır.¹²³ Bu durum günlük hayatta yaşanan bazı şaşırımacalara da yol açmıştır. Mesela Semüre b. Cündeb'den gelen bir rivayette Hz. Peygamber'den kan almak üzere gelen bir hacamatçı bıçağın bir ucuyla onun vücudunu yararak boynuzdan olan hacamat şişeleriyle yarıkların üzerini kapatırken hacamatla ilgili herhangi bir tasavvuru olmayan bedevî içeri girip: “Yâ Resûlallâh, bu adamın vücudunu çizmesine niçin müsaade ediyorsun” diye şaşkınlığını dile getirince, Hz. Peygamber bu işlemin hacamat diye adlandırıldığını ve uygulanan en iyi tedavi yollarından birisi olduğunu ifade eder.¹²⁴

2.7. Suyla Tedavi: Ateşli hastalıklarda¹²⁵ ve özellikle çok sık yaşanan humma hastalığında suyla tedavi yöntemi kullanılmıştır.¹²⁶ Hz. Peygamber'in vefatına yakın geçirdiği rahatsızlık esnasında yedi ayrı kuyunun suyu karıştırılmak suretiyle tedavi uygulandığı rivayet edilmiştir.¹²⁷

2.8. Protez: Günümüzde kopan veya işlevini yitiren bir uzvun yerine onun görevini yerine getirecek bir başka uzvun takılması/yapılması manasına gelen protezin bu dönemde de uygulandığı kaynaklarda yer almaktadır. Bunlardan birinde Arfece b. Es'ad adında bir şahıs savaşta kesilen burnu yerine gümüşten bir burun taktırmış ancak gümüşün koku yapması üzerine bunu altın olarak değiştirmiştir.¹²⁸ Başka bir örnekte ise sahabeden bazıları düşen dişlerin yerine altın diş taktırmışlardır.¹²⁹

2.9. Rukye: Sözlükte “yukarı çıkmak, rukye yapmak” manasına rukye, terim manasıyla Hastalık ve kötülüklerden korunmak veya kurtulmak amacıyla dua okuyup üfleme demektir. Kur'an-ı Kerim'de aynı manasıyla Kıyame suresinde "rak" geçmektedir. Bu nedenle

¹²¹ Buhârî, Tıbb 14; Ebû Dâvud, Tıbb 4-5; İbn Manzûr, XII, 117; Abdullah Köşe, “Hacamat”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996, 422.

¹²² Tirmizî, Tıbb, 12; İbn Mâce, Tıbb, 20

¹²³ Levent Öztürk Mekkelilerin hacamat konusunda ne kadar bilgili olup olmadıkları konusunun araştırılmaya değer bir konu olduğunun altını çizmektedir. Bkz. Öztürk, 64. Ayrıca hacamat konusunda daha fazla bilgi için bkz. Elnure Azizova, “İlk Dönem İslâm Toplumu Sağlık Sektöründe Hacamatçılık”, *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin Elmi Mecmuası*, 2011, S: 15, 151-16; Necmettin Şeker, “Hz. Peygamber'in Hadislerin Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, C: XI, S: 21, 156-188.

¹²⁴ İbn Sa'd, I, 444; Azizova, 156.

¹²⁵ Buhârî, Tıbb 28; Müslim, Selâm 83; Tirmizî, Tıbb 25.

¹²⁶ Tirmizî, Tıbb 33.

¹²⁷ Hamidullah, II, 811.

¹²⁸ Câhız, 482.

¹²⁹ Ebû Dâvud, Hâtem 7; Kettânî, II, 46; Abdullah Aydın, “Arfece b. Es'ad” *DİA*, III, İstanbul 1991, 354.

günümüzde hala “muska, nazarlık” gibi isimler kullanılmaktadır.¹³⁰ Cahiliyye döneminde sıkça başvurulan tedavi yöntemlerinden biriydi. Ancak içerisinde şirk unsuru taşımamasından dolayı İslam ile bağdaşmıyordu. Bu durum rukyenin başta yasaklanmasına sebebiyet vermiş daha sonraları barındırdığı anlamsız ve zararlı hususlarından arındırıldıktan sonra kullanılabilmesine dair Hz. Peygamber’in “İçerisinde şirk barındırmayan rukyede size bir beis yoktur”¹³¹ hadisiyle serbest bırakılmıştır. Pek çok hadiste “izin vermiştir” ifadesiyle de bu açıkça ortaya konulmaktadır.¹³²

Medîne dönemi sağlık ve tıp hayatında belki de en çok rastlanan terimlerden birisi olan rukye, ruhsal tedavi yanında, beden için geçerli olan ilaç vs. gibi tıbbî tedavi metodlarını da bünyesinde barındırmaktadır.¹³³ Bu yüzden rukyeye, dua ile tedavi¹³⁴, psiko-terapi¹³⁵ gibi farklı isimler verilmiştir. Rukye, günümüzde bazılarının küçümsemek amacıyla ifade ettiği gibi sadece bir üfürük olayı değildir. Mesela Muhammed Hamidullah bu hususla ilgili olarak bizzat şahit olduğu olaylardan bahsetmektedir.¹³⁶

Rukye bir ihtisas işidir. Bu işin mütehasısı ise Şifa bnt. Abdillâh’tır. Hatta Şifa bu işte o kadar mahirdi ki rukye ondan öğreniliyordu. Hz. Peygamber kendisinden Hafsa’ya da bunu öğretmesini istemiştir. Ancak başta Allah Resûlü olmak üzere pek çok sahabî rukye yapmışlardır. Âişe, Esmâ bnt. Umeys, Meymûne bnt. Hâris gibi isimler bunlardan bazılarıdır.¹³⁷

H. Peygamber de yılan ve akrep ısırıklarına karşı rukye yapmak isteyenlere izin vermiştir.¹³⁸

2.10. Bitkisel tedavi: Modern tıpta fitoterapi olarak bilinen bitkisel tedavi tarih boyunca kullanılan en yaygın tedavi yöntemidir. Doğrudan kullanımı mevcut olduğu gibi ilaç yapımında da kullanılan bitkiler, araştırdığımız dönem açısından bakacak olursak daha çok doğrudan yara üzerine konma, pişirilme, çiğneme, suyunu kaynatma şekillerinde

¹³⁰ Kıyâme, 75/27; İbn Manzûr, XIV, 331-332; İlyas Çelebi, “Rukye”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 219.

¹³¹ Ebû Dâvud, Tıbb 18; Müslim, Selâm 64.

¹³² Müslim, Selâm 60-61.

¹³³ Rıza Savaş, *İslâm’ın İlk Yıllarında Kadın*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017, 192; Ayrıca bkz. Ali Osman Ateş, “Akıl Hastalıkları Üzerine Cinlerin Etkisi ve Rukye Konusuyla İlgili Bazı Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dini-İlmî - Edebi Dergi]*, 1993, C: XXIX, S: 2, 103-128.

¹³⁴ Canan, XI, 75. Modern tıpta dua ile terapiye, biblioterapi denmektedir.

¹³⁵ Öztürk, 181. Psiko-terapi rukyeden farklılıklar arz ettiği için biz onu ayrı bir başlık olarak değerlendirdik.

¹³⁶ Hamidullah, II, 811.

¹³⁷ Buhârî, İcâre, 16; Öztürk, 181-182; Savaş, 192.

¹³⁸ Müslim, Selâm 60-61. Rukye hususunda daha fazla bilgi için bkz. Veli Atmaca, *Hadislerde Rukye: Şifa Hadisleri Hz. Peygamber ve Sahabenin Uygulamaları Işığında*, Rağbet, İstanbul 2010.

kullanılmıştır. Çünkü bu şekliyle tedavi, ilaç yapmak gibi özel bir bilgi ve uzmanlık gerektiren bir iş değildir.

Bitkileri tedavide kullanılmanın sadece sağlığa yardımcı ve destek verici özelliğini unutmamak ve bitkileri bir mucize olarak görmemek gerekmektedir.¹³⁹ Medîne döneminde özellikle ateş, nezle, öksürük, ishal, kabızlık, haşerat zehirlenmesi/sokması vb. durumlarda mantar¹⁴⁰, çörek otu¹⁴¹, şübrüm¹⁴², senâ otu¹⁴³, ûdu'l-hindî¹⁴⁴ gibi bazı bitkiler ile bal¹⁴⁵, zenzem suyu¹⁴⁶ gibi bazı gıdaların tedavi amacıyla çok sık bir biçimde kullanılmışlardır. “Sürmelerin en hayırlısı” olarak bizzat Hz. Peygamber tarafından tavsiye edilen ve kullanılan ismidin de gözleri parlatmaya ve saç çıkarmaya yaradığı ifade edilmiştir.¹⁴⁷

2.11. Psiko-terapi: Günümüzde modern tıbbın kullandığı en yaygın tedavi yöntemlerinden biri olan psiko-terapi Hz. Peygamber döneminde “telkin, teselli veya manevi destek” olarak karşılık bulmaktadır. Bazen dua ile bazen sabır tavsiye ederek bazen de “*Hastalarınıza zorla yedirmeyin, içirmeyin*”¹⁴⁸ gibi motivasyona etki edecek yaklaşımlarla bu tedavi yöntemi etkin olarak kullanılmıştır. İslam dininin en önemli vazifelerinden biri olan hastalı ziyaret etmek ise bu tedavi yönteminin en güçlü silahlarından birisi olmuştur. Enes b. Mâlik’in kardeşi Ebû Umeyr’in, kendisiyle oynadığı serçesi -nuğayr- ölünce, Hz. Peygamber küçük çocuk ne olacak ki dememiş, onu teselli edip ve moral kazandırmaya çalışmıştır.¹⁴⁹

2.12. Diğer Korunma Yöntemleri: Kategorik olarak tespit edebildiğimiz tedavi yöntemlerinin yanında doğum gibi günlük hayatta çok sık rastlanan tıbbî olaylarda nasıl bir yöntem kullanıldığına dair kaynaklarda bir bilgiye ulaşamadık.¹⁵⁰ Mesela kınanın bazı ağrıları

¹³⁹ Bu konuda yapılan bir araştırma için bkz. Erdoğan Köycü, “Tarihten Günümüze İnsan Sağlığının Korunması ve Tıbb-ı Nebvî’de Karantina Uygulamaları”, *Uluslararası Tıbb-i Nebvî Kongresi, 24-25 Haziran 2014 Ankara Bildiriler*, Ankara 2016, 111-112.

¹⁴⁰ Buhârî, Tıbb 20; Müslim, Eşribe 157; Tirmizî, Tıbb 22. Mantarın özellikle göz hastalıklarını iyileştirmede kullanıldığına dair detaylı bir inceleme için bkz. Osman Oruçhan, *Hadis ve Bilim*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2011, 373 vd.

¹⁴¹ Buhârî, Tıbb 7; Müslim, Selâm 89; Tirmizî, Tıbb 5. Çörekotunun tedavi amaçlı kullanımına dair detaylı bir inceleme için bkz. Oruçhan, 383 vd.

¹⁴² Tirmizî, Tıbb 30.

¹⁴³ Tirmizî, Tıbb 30.

¹⁴⁴ Buhârî, Tıbb 10, 21, 26; Müslim, Selâm 139; Ebû Dâvud, Tıbb 13; Canan, XI, 26. Hadiste sadece boğaz ağrısı ve göğüs ağrısı için olan kısımlar zikredilmiş kalan beş husus açıklanmamıştır.

¹⁴⁵ Oruçhan, 410 vd.

¹⁴⁶ Oruçhan, 419 vd.

¹⁴⁷ Tirmizî, Libâs 23, Tıbb 9; Nesâî, Zînet 28; İbn Mâce, Tıbb 25.

¹⁴⁸ Tirmizî, Tıbb 4; İbn Mâce, Tıbb 4.

¹⁴⁹ Buhârî, Edeb 24.

¹⁵⁰ Levent Öztürk sadece bu hususla ilgili olarak sezaryenle doğum olduğuna dair bir bilgi yoktur, demektedir. Bkz. Öztürk, 486.

dindirmek veya yaralarda antiseptik olarak kullanıldığı¹⁵¹ bilgisi elimizde mevcut iken doğum ağrısına kullanıp kullanılmadığı noktasında bir bilgi verilmemektedir.

Kadınlara ilgili hayız¹⁵² istihâze¹⁵³ ve nifas gibi özel durumlar da günlük hayatın en önemli parçalarından biridir. Günümüz temizlik ve korunma yollarına benzer bir takım yöntemlerle Medîneli kadınlar bu özel hallerini çözümlene yoluna gitmiş zaman zaman Hz. Peygamber’e veya onun eşlerine sorular sorarak ona göre hareket etmişlerdir. Onlardan birinde Hz. Peygamber “miske bulanmış bir parça bez ile temizlen” buyurmuştur.¹⁵⁴ Bu hususla ilgili olarak Levent Öztürk, kanı durdurmak için “kürsüf” adında bir pamuk kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁵⁵ Hz. Peygamber bir başka kadına da hayız kanının başka bir eşyaya bulaşması üzerine onu temizlemesi için “su kabına tuz atıp, onu yıka” buyurmuştur.¹⁵⁶

Kaynaklarda geçen tedavi yöntemlerinden biri de tükürük yoluyla tedavidir. Günümüzde garip olarak karşılaşılsa da şu rivayetler fayda sağladığı ifade edilmektedir:

Ka’b. Eşref’i öldürürken yaralanan Hâris b. Evs’in yarasına tükürerek tedavi uygulanmış ve iyileşmiş¹⁵⁷ Uhud Savaşı’nda Ebû Rühm’ün boğazına ok saplanmış ve bizzat Hz. Peygamber yaraya tükürerek yara iyileşmiştir.¹⁵⁸

Sonuç

Hz. Peygamber’in genel olarak sağlıkla ilgili tavsiye, emir ve uygulamaları daha sonraki dönemlerde Tıbb-ı Nebevî olarak literatüre geçmiştir. Vahyî olmaktan öte kişisel bilgi, birikim ve tecrübesine dayalı bu düsturlar hem sağlığı koruma noktasında hem de tıp konusunda toplumun daha çok bilinçlenmesine vesile olmuştur. Hz. Peygamber bu süreci şer’î bir süreç olarak sürdürmemiştir.

İnsanlık tarihi kadar eski olan hastalık ve hastalık tedavi yöntemleri bu bilinçlenme ve düsturlar ışığında olumlu bir karşılık bulmuş böylece Cahiliye döneminde Arapların genel olarak sahip oldukları ve çoğunlukla büyüsel yöntemlerle çözüme kavuşturmaya çalıştıkları hususiyetler sağlam bir zemine oturmuştur. Bu durum, Medîne öncesi zamanlarda ve Arap

¹⁵¹ İbn Esîr, VII, 1488; Öztürk, 196.

¹⁵² Günümüzde aybaşı hali diye de bilinen ve belli günlerde kadınlardan kan gelmesi demek olan hayız hakkında detaylı bilgi için bkz. Canan, X, 343 vd.

¹⁵³ Hayız kanı olmayan bir özre binaen kadından gelen kanama olan istihâze hakkında detaylı bilgi için bkz. Canan, X, 365 vd.

¹⁵⁴ Buhârî, Hayz 13, 14, İ’tisâm 24; Müslim, Hayz 60, 61; Ebû Dâvud, Tahâret 122; Nesâî, Tahâret 159.

¹⁵⁵ Öztürk, 193.

¹⁵⁶ Ebû Dâvud, Tahâret 122

¹⁵⁷ Vâkıdî, I, 190.

¹⁵⁸ Vâkıdî, I, 243.

toplumunda tıp bilgisinin, kitap ehli kişilerin olmadığı manasını içermemektedir. Aksine var olan bilgi ve birikimin daha da iyileşmesine katkı sağlamıştır. Bu katkı zihnî olduğu kadar, kavramlara hatta alet ve edevâta kadar yansımıştır.

İnsanların başlarına gelen bela ve musibetlere karşı ümitsiz ve karamsar olması hoş görülmemiş, her türlü yol, yöntem ve metodun kullanılması helal/haram sınırları içerisinde tavsiye edilmiş hatta zaman zaman emredilmiştir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerim aslı itibariyle necis ve haram olan domuz etinin bile canın korunması noktasında yenmesine müsaade etmiştir. Hz. Peygamber'in hastalıklara ve hastalara bakışı da hep bu minval üzere olmuştur.

Medîne döneminde karşılaşılan hastalıklar kavramsal olarak dönemin özelliklerini yansıtırsa da çoğu günümüzde hala varlığını sürdürmektedir. Hatta dönemin tedavi yöntemleri bile, günümüzde modern tıp oldukça gelişmiş olduğu halde alternatif tıp adıyla uygulanmaktadır. Özellikle bitkilerle tedavi, zaman zaman olumsuz sonuçlar doğursa da hala en çok tercih edilen yöntemlerden birisi olarak kullanılmaktadır. Bu yüzden olsa gerek, insanoğlu tarih boyunca özellikle tıp konusunda geçmişten istifade etmekten geri durmamıştır.

Kaynakça

- Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî' San'ânî Himyerî (211/826-27), *Musannef*, I-XI, thk. Habîburrahmân A'zamî, Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983.
- Ataseven, Âsaf, "Bir Hadîsin Düşündürdükleri: Vebâ Hastalığı ve Karantina", *İslâm Medeniyeti*, 1967, C: I, S: 4, 39-41.
- Ateş, Ali Osman, "Akıl Hastalıkları Üzerine Cinlerin Etkisi ve Rukye Konusuyla İlgili Bazı Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dini - İlmî - Edebi Dergi]*, 1993, C: XXIX, S: 2, 103-128.
- Atmaca, Veli, *Hadislerde Rukye: Şifa Hadisleri Hz. Peygamber ve Sahabenin Uygulamaları Işığında*, Rağbet, İstanbul 2010.
- , "Hadislerde Geçen Hastalık Adları", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2010, C: VIII, S: 2, 25-67.
- Aydınlı, Abdullah, "Arfece b. Es'ad", *DİA*, III, İstanbul 1991, 354.
- Azizova, Elnure, "İlk Dönem İslam Toplumu Sağlık Sektöründe Hacamatçılık", *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin Elmi Mecmuası*, 2011, S: 15, 151-160.
- Beğavî, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. Merzûbân (317/929), *Mu'cemu's-Sahâbe*, I-V, Mektebetü Dâri'l-Beyân, Kuveyt 2000.
- Belâzûrî, Ahmet b. İsa b. Ca'fer (279/895), *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, thk. Muhammed Hamîdullah,

- Dâru'l-Meârif, Mısır, 1959.
-, *Ensâbü'l-Eşraf*, II-XIII, (Thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalık Basrî (292/908), *Bahrü'z-Zehhâr* (*Müsnedü'l-Bezzâr*), I-XVIII, (Thk. Mahfuzurrahmân Zeynullâh, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdülhâlık Şâfî), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, 1988-2009.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, I, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2002.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/868), *Kitâbu'l-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hulvân*, thk. Abdüsselâm Muhammed b. Hârûn, Beyrut 1410/1990.
- Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, Akçağ Yayınları, I-XVIII, İstanbul 1993.
- Çakan, İsmail L., "Beşir b. Akrebe", *DİA*, IV, İstanbul 1992, 4-5.
- Çelebi, İlyas, "Rukye", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 219-222.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh Abdurrahmân b. Fazl b. Behrâm (255/868), *Sünenü'd-Dârimî*, I-IV, (Thk. Hüseyin Selim), Dâru'l-Muğnî, Riyâd 2000.
- Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. Hasen (990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, I-II, Dâru's-Sâdır, Beyrut, ts.
- Ebû Avâne, Ya'kub b. İshâk b. İbrâhim Neysâbü'rî İsferyânî (316/920), *Müsned*, I-V, thk. Eymen b. Ârif Dimeşkî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1998.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, I, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts.
- Ebû Mervân, Abdümelik b. Habîb b. Süleymân Sülemî (ö. 238/853), *İlâc bi'l-Ağziyye ve'l-A'sâb fî'l-Bilâdi'l-Mağrib*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (430/1038), *Tıbbu'n-Nebevî*, I-II, Dâru İbn Hazm, yy., 2006.
- Erul, Bünyamin Erul, "Uyeyne b. Hısn" *DİA*, XLII, İstanbul 2012, 240-241.
- Ertürk, Mustafa, "Mikdad b. Esved", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, 49.
- Eser, Mithat, *Engelli Sahabiler*, Nesil, İstanbul 2013.
- Eşit, Yunus, "İslam Hukuku'na Göre Tedavide Necis Maddelerin Kullanımı", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA) = International Journal of Islamic Studies (IJIS)*, 2016, C: II, S: 1, 105-120.

- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher Herevî (370/980), *Tehzîbü'l-Lüğâ*, I-XV, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 2001.
- Halîl B. Ahmed, Amr b. Temîm Ferâhîdî (Fürhûdî) (175/791), *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî, I-VIII, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, yy., ts.
- Hamidullâh, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (Çev. Sâlih Tuğ), I-II, İrfan Yayımcılık ve Ticaret, İstanbul 2001.
- Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân Müttakî (975/1567), *Kenzu'l-Ummâl*, Müessesetü'r-Ricâl, yy., 1981.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullâh b. Zübeyr b. İsâ Kureşî (219/834), *Müsnedü Humeydî*, I-II, thk. Hasan Selîm Esed Dârânî, Dâru's-Sekâ, Suriye 1996.
- İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdîrabbih b. Habîb Kurtubî Endelüsî (328/940), *İkdü'l-Ferîd*, I-VIII, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1404.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh Şâfî, (571/1175), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, I-LXXX, (Thk. Muhibbiddin Ebû Said Ömer b. Amrevî), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996-2001.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb Himyerî Me'ârifî, (218/828), *Sîretü'n-Nebeviyye*, I-II, thk. Mustafa Sakkâ, İbrâhîm Ebyârî, Abdulhafîz Şelbî, 1955.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed Yezîd Rebeî Kazvinî (275/888), *Sünenü İbn Mâce*, I, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükrem (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-IV, Dâru's-Sâdır, Beyrut 1414.
- İbn Mende, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk Abdî İsfahânî (470/1078), *Ma'rifetü's-Sahâbe*, Câmîâtü'l-İmâre, 2005, yy.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî Haşimî, Basrî (230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-X, thk. Alî Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 2001.
- , *Tabakât*, çev. Musa Kazım Yılmaz, I-X+Dizin, Siyer Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe Nümeyrî Basrî (262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, I-II, thk. Ali Muhammed Dendel, Yasin Sadeddin Beyân, Beyrut 2012.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l Hasen Alî b. Ebû'l-Kerem, (630/1233), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VII + Fihrist, (Thk. Muhammed Muavviz), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- Kazımov, Rauf, "İslam'da Nazar ve Gözdeyme", *Bakı İslam Üniversitesi Elmi Mecmua*,

2012, S: 7, 57-74.

- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed Hasenî İdrîsî (1886-1962), *Nizâmü’l-Hukûmeti’n-Nebeviyyeti (Terâtibü’l-İdâriyye)*, (Thk. Abdullâh Hâlidî), I-II, Dâru’l-Erkâm, Beyrut, ts.
- Köksal, M. Âsım, “İslâmiyette Tedaviye Verilen Ehemmiyet”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1962, C: I, S: 2, 11-12.
- Köşe, Abdullah, “Hacamat”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996, 422.
- Köycü, Erdoğan, “Tarihten Günümüze İnsan Sağlığının Korunması ve Tıbb-ı Nebevî’de Karantina Uygulamaları”, *Uluslararası Tıbb-i Nebevî Kongresi, 24-25 Haziran 2014 Ankara Bildiriler*, Ankara 2016, 318-343.
- Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed, (845/1442), *İmtâü’l-Esmâ’ bi mâ li’n-Nebîyyi mine’l-Ahvâli ve’l-Emvâli ve’l-Hafedeti ve’l-Metâ’*, I-XV, (Thk. Muhammed Abdulhamîd Nemîsî), Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Mâlik B. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir Asbahî Yemenî (179/795), *Muvatta’*, I-VIII, (Thk. Muhammed Mustafa A’zamî), Müessesetü Zâyid b. Sultân, yy., 2004.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyin Müslim b. Haccâc b. Müslim Kuşeyrî (261/875), *Sahîhu Müslim*, I-II, Dâru Taybe, Riyad 2002.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu’ayb b. Alî, (303/915), *Sünenü’n-Nesâî*, I, Mektebetü’l-Meârif, Riyâd, ts.
- Oruçhan, Osman, *Hadis ve Bilim*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2011.
- Özen, Şükrü, “İslâm Hukukuna Göre Yanlış Tedavide Cezai Sorumluluk”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 1-6 Eylül 2002*, 2005, C: II, 737-752.
- Öztürk, Levent, *Hz. Peygamber Döneminde Sağlık Hizmetlerinde Kadınların Yeri*, Ayışığı, İstanbul 2001.
- Râgıb İsfehânî, *Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân, Dâru’l-Kalem, Beyrut 1412.
- Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekerîyyâ (313/925), *Hâvî fi’t-Tıbb*, thk. Heysem Halîfe, I-VII, Dâru İhyâi’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut 2002.
- Savaş, Rıza, *İslam’ın İlk Yıllarında Kadın*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017.
- Şeker, Necmettin, “Hz. Peygamber’in Hadislerin Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, C: XI, S: 21, s. 156-188.
- Şenel, Abdülkadir, “Muayyib b. Ebî Fâtıma”, *DİA*, XXX, İstanbul 2005, 337.

Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/923), *Târihu't-Taberî*, XII, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahîm), Dâru'l-Maârif, Kahire, ts.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, (279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, I, (Thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî), Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts.

Uygun, Azize, “Antik Dönem Büyüsel Tedaviler ve Günümüz Örnekleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, S: 27, 65-86.

Vâkıdî, Ebu Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/822), *Kitâbu'l-Megâzî*, I-III, (Thk. Marsden Jones), Beyrut 1984.

Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ (1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Thk. Abdulkerim Azbâvî), I-XXXX, Kuveyt 2001.

<http://kuran.diyaret.gov.tr>